

Уступ для беларускага чытача

Летам 2005 году я атрымаў ліст, у якім выдавецтва «ARCHE» зь Беларусі папрасіла ў мяне дазволу на пераклад і выданьне маёй кнігі «Kampania roku 1660 na Litwie». Гэта стала для мяне вельмі прыемнай нечаканасьцю і сапраўдным гонарам.

Зь вялікім задавальненьнем я прывітаў надзею, што мая кніга мае шанец патрапіць у рукі чытача зь Беларусі, паколькі пераважная большасьць апісаных у кнізе падзеяў адбываецца менавіта на яе сёньняшніх тэрыторыях. З гэтай прычыны шмат беларускіх чытачоў зможа бязь цяжкасьці лякалізаваць іх у канкрэтных мясьцінах свайго краю і праз старонкі кнігі паглядзець на некалькі нязьмерна багатых на падзеі гадоў гісторыі беларускіх зямель другой паловы XVII стагодзьдзя. Зьмест кнігі датычыць нашай супольнай гісторыі, тых часоў, калі землі сёньняшняй Польшчы і Беларусі складалі адзін арганізм у рамках даўняй Рэчы Паспалітай. Гэта былі часы, калі яе грамадзянін, які паходзіў зь зямель цяперашняй Польшчы, і той, які нарадзіўся дзесьці на землях цяперашняй Беларусі, меў тая самыя правы, удзельнічаў у тых самых соймах, выбіраў супольнага манарха, абараняў адну айчыну, правы і свабоды, якія яна яму гарантавала і якімі ён ганарыўся.

Землі, якія рассягваліся ад Падляшша на захадзе да Смаленшчыны і Севершчыны на ўсходзе, уваходзілі з часоў вялікай літоўскай экспансіі XIII—XIV ст. у склад Вялікага Княства Літоўскага. Імкнучыся на ўсход, літоўскія загоны, вялікую частку якіх складалі ваяры з занятых яшчэ ў XIII ст. беларускіх зямель, разьмешчаных на Дзьвіне і на захад ад Бярэзіны, увайшлі на землі, ахопленыя ўплывамi маскоўскіх князёў, якія з XIV ст. паволі, але няспынна нарошчвалі сілы. Яшчэ мала каму вядомыя ўладары на мяжы XIV—XV ст. спынілі марш ліцьвінаў на ўсход. Зрабіць гэта было лягчэй, бо ў той час вялікія літоўскія князі павінны былі абараняць сэрца свайго краю ад усё больш магутных атакаў крыжакоў. Унія з Польшчай дазволіла супольнымі сіламі адолець моц крыжацкага закону і ў пачатку XV ст. ліквідаваць сьмяротную небяспеку зь ягонага боку.

Як паказалі чарговыя стагодзьдзі, сапраўдная пагроза для літоўскага панаваньня знаходзілася на ўсходзе — у Маскве. Скінуўшы татарскае іга, маскоўскія князі няспынна ўмацоўваліся. Пад канец XV ст. на ідэялігічнай глебе яны дамагліся таго, што вялікія літоўскія князі прызналі іх вялікімі князямі і царамі. У Вільні разумелі небяспеку, якая вынікала з гэтага, бо адначасова Рурыкавічы з Масквы ўсё больш адкрыта выступалі са сваімі прэтэнзіямі як адзіныя законныя ўладары рускіх зямель. Вялікая іх частка знаходзілася ў руках Літвы, і было вядома, што раней ці пазьней дойдзе да вайны за іх. Заўважальная пад канец XV ст. слабасьць Літвы і яе досыць няўдалыя пачынаньні ў дачыненні да прымежных рускіх князёў прывялі да першай вайны. Войскі Івана III Суровага дабіліся пэўных посьпехаў і вырвалі кавалак зямель ва ўладароў зь Вільні. Далейшыя гады прынеслі чарговыя посьпехі. У 1550 г. ліцьвіны панеслі цяжкую паразу над Вядрошай. Гэта стала сапраўдным шокам, бо першы раз маскоўскія войскі нанеслі ліцьвінам цяжкую паразу ў полі. Праз пару гадоў быў страчаны Смаленск, які быў своеасаблівай брамай у глыб Літвы. Толькі дапамога польскіх войскаў дазволіла стрымаць маскоўскі наступ. Зь іх падтрымкай былі адбітыя захопнікі ў 30-я гады XVI ст., калі яны наблізіліся да Менску і нават падыйшлі недалёка да Вільні. У пачатку другой паловы XVI ст. у атаку на Літву рушылі войскі цара Івана IV Жахлівага. Сытуацыя Вялікага Княства Літоўскага становілася драматычнай, а праз страту Полацку пад пагрозай апынулася сама Вільня. Становілася ўсё больш зразумелым, што бяз польскай дапамогі ВКЛ ня здолее даць адпор мацнейшаму праціўніку, якім у той час было Вялікае Княства Мас-

КШЫШТАФ КАСАЖЭЦКІ

коўскае. Толькі наступ караля Стэфана Баторага ў 1579—1581 г. на чале літоўскіх і польскіх сілаў дазволіў разьбіць праціўніка.

Глыбокі крызыс, які хутка пасяля гэтага ахапіў Маскву, аддаліў пагрозу. У пачатку XVII ст. ён нават схіліў швэдаў і Рэч Паспалітую да інтэрвэнцыі. Здавалася, што дасягнутыя поспехі польска-літоўскіх войскаў і заняцце Масквы і Смаленску могуць прывесці нават да ўзнікнення уніі Рэчы Паспалітай з Масквой. Аднак, з аднаго боку, неразумнае культурнай і рэлігійнай адметнасці маскоўскага насельніцтва, гвалт польскіх і літоўскіх войскаў, амбіцыі караля Жыгімонта III Вазы, а з другога боку, падазронасць і антыпатыя ў дачыненні да каталіцкіх інтэрвэнтаў з боку пераважнай большасці маскоўскага грамадства прывялі ўрэшце да паўстання і доўгай вайны. Была страчаная Масква, але захаваны Смаленск і шырокія землі на ўсходзе, страчаныя ў XVI ст. Спраба адбіць іх Масквой у 1632—1634 г. закончылася паразай, якая, здавалася, на доўгі час пацвярджала абсяг панавання Рэчы Паспалітай і дасягнутую ёй перавагу над усходнім суседам.

Новы разьдзел ва ўзаемнай гісторыі адкрыў 1648 г. і казацкае паўстаньне Багдана Хмяльніцкага ва Украіне. У адрозьненне ад ранейшых, яно прынесла вялікія паразы войскам Рэчы Паспалітай. У Маскве ўважліва назіралі за разьвіцьцём падзеяў. Спачатку расейцы меркавалі нават аказаць падтрымку палякам, паколькі баяліся падобных выбухаў у сябе. Аднак паступова непакой саступаў месца надзеі на тое, што Рэч Паспалітая пагрузіцца ў глыбокі крызыс, які дазволіць Маскве выцягнуць з гэтага максымальную выгаду. Ужо ў 1650 г. у Варшаву прыбыло пасольства братоў Пушкіных, якое прынесла правакацыйныя патрабаванні ў дачыненні да польскага боку. Вялікая параза Хмяльніцкага пад Берастэчкам у 1651 г. затармазіла маскоўскія прэтэнзіі, але польскія паразы ў наступныя гады і ўсё глыбейшы ўнутраны крызыс прымусілі зноў умяшацца ў справы Рэчы Паспалітай.

Тым часам Хмяльніцкі, зразумеўшы, што ня можа перамагчы Рэч Паспалітую, а яго татарскі саюзнік зусім не жадае яму ў гэтым шчыра дапамагачь, пачаў звяртацца да цара Аляксея Міхайлавіча за прапановамі прыняць яго і Украіну ў сваё падданства. У Маскве выкарысталі нагоду і ў канцы 1653 г. згадзіліся з гэтым. Для ўжо вельмі ослабленай Рэчы Паспалітай гэта азначала чарговую вайну з моцным суседам. А для Масквы надыходзіла пара помсты за ўсе паразы першай паловы XVII ст. Царскія войскі ўвайшлі ў літоўскія межы на мяжы траўня і чэрвеня 1654 г. Яны мелі вялізную перавагу. Маштаб поспехаў здзівіў самога цара. Былі разьбітыя невялікія літоўскія сілы, заняты Полацак, здабыты Смаленск і шэраг фартэцый на ўсходзе і поўначы Літвы. Да канца году маскоўскія войскі выйшлі на лінію Дзьвіны і Бярэзіны. Такім чынам, яны дасягнулі мяжы зямель, якія ў той час лічыліся спадчынным падпарадкаванымі цару, на якія ён заяўляў прэтэнзіі як на сваю вотчыну. Гэтую здабычу ўдалося абараніць, калі зімой 1654—1655 г. рушыў літоўскі наступ. Вясной царскія арміі, падмацаваныя казацкімі палкамі пайшлі ў чарговы наступ. Літоўскі супраціў быў нязначны. Пала Вільня, Горадня, Коўна, царскія войскі падыйшлі нават пад Берасьце-Літоўскае. Ад далейшага маршу і заняцця Жамойці іх стрымала агульнае зьнясіленьне і, перш за ўсё, уваходжаньне ў рэшту літоўскіх зямель швэдзкіх войскаў. Такім чынам, амаль усё Вялікае Княства Літоўскае апынулася пад уладай Аляксея Міхайлавіча, а мясцовая літоўская і беларуская шляхта апынулася перад вялікай дылемай: застацца вернымі пераможанаму польскаму каралю, які ўцёк за межы краю, ці прысягнуць на вечную вернасьць новаму гаспадару — маскоўскаму цару. Надзвычай імклівая зьмена падзеяў прыводзіла да таго, што гэтае пытаньне становілася асабліва істотным. Рэч Паспалітая ўздыхалася з упадку і распачынала наступ супраць швэдаў. Восеньню 1656 г. яна ўклала замірэньне і антышвэдзкі хаўрус з Масквой, а цару паабяцалі выбраць яго на польскі трон і хут-

ка распачалі супольныя дзеянні супраць швэдаў у Інфлянтах. Заставалася толькі пытаньне, ці хаўрус, укладзены ў прымусовай сытуацыі і на вельмі цяжкіх для Рэчы Паспалітай умовах, змога вытрываць выпрабаваньне часу і абсалютна супрацьлеглыя памкненьні абедзвюх дзяржаў.

У кнізе зроблена спроба адказаць на гэтыя пытаньні, а таксама паказаць фактары, якія прывялі да спынення супрацоўніцтва і выбуху змаганьняў паміж Рэччу Паспалітай і Расеяй у 1658 г. Апісваюцца ваенныя дзеянні гэтага году і змаганьні, якія вяліся ў 1659 годзе. Ад падзеяў, звязаных з пачаткам наезду князя Івана Хаванскага позьняй восенню таго году, пераходжу да ўласна зазначанай у назьве тэмы. Яна ахоплівае наезд Хаванскага, яго дзеянні на Наваградчыне, а потым наступ літоўскіх і польскіх войскаў, які дазволіў прагнаць маскоўскія войскі за Дзьвіну і Дняпро. У яго рамках знаходзяцца апісаньні бітваў пад Палонкай, на Басі, пад Талачыном і Друцкам, а таксама меншых сутыкненьняў. На разьвіцьцё падзеяў на літоўскіх і беларускіх землях, у тым ліку і ваенных, уплывала мноства фактараў. Таму я стараўся паказаць нязвычайную складанасьць тагачасных палітычных дачыненняў паміж трыма бакамі, якія ваявалі на польскіх і літоўскіх землях — Швэцыяй, Рэччу Паспалітай і Расеяй. Падзеі ў Літве і Беларусі былі цесна звязаны з сытуацыяй ва Ўкраіне і са своеасаблівым дыпляматычным спаборніцтвам паміж Расеяй і Рэччу Паспалітай, якое мела на мэце хутчэйшае заключэньне міру са Швэцыяй. Дзеянні літоўскіх гетманаў былі моцна абумоўлены канфліктамі літоўскага магнатства з каралеўскім дваром. На паводзіны самога войска вялізны ўплыў мелі праблемы з зарплатай, якія ўсё больш настойліва непакоілі яго, праблемы з абяцанымі ўзнагародамі, а таксама выкарыстаньне найвышэйшымі вайскаводцамі жаўнераў у сваіх палітычных канфліктах. Як па літоўскім, так і па маскоўскім баку немалую ролю адыгрывала ўзаемная антыпатыя і нават проста варожасьць паасобных вайскаводцаў. Праблемаў было больш — я згадаў найважнейшыя.

Кніга мае разгалінаваную частку, прысьвечаную падзеям, што папярэднічалі ўласна 1660 году. Было б цяжка зразумець падзеі гэтага году без паказаньня ранейшых. Да таго ж я пастараўся, маючы на ўвазе зацікаўленьне беларускага чытача, дапоўніць і паправіць апісаньне падзеяў, якія адбываліся на беларускіх землях у 1658—1659 г. Яны былі сапраўды багатыя на такія захапляльныя, але так малавядомыя падзеі, як паўстаньне Івана Нячая, абарона Старога Бышава ці выправа корпусу Сасноўскага. Надзвычай цікавая з розных прычын гісторыя паўстаньня насельніцтва Беларусі ў тую гаду супраць маскоўскага прыгнёту. Яго паходжаньне і разьвіцьцё, прычыны перамены пазыцыяў ад вярнасьці цару да рашучага супраціву — усё гэта патрабуе ґрунтоўных дасьледаваньняў. У параўнаньні з польскім выданьнем я значна дапоўніў апісаньне гэтых выпадкаў. Дапамагло мне ў гэтым і тое, што пасля публікацыі кнігі ў Польшчы я атрымаў доступ да чарговых архіўных крыніц, якія дадалі новай інфармацыі.

Разумею, што гэтая праца не вычэрпвае праблемы і ў шмат якіх месцах яе, напэўна, можна паправіць і дапоўніць. Гэта — поле для чарговых гісторыкаў, а цікавыя матэрыялы надалей хаваюцца ў архівах і бібліятэках розных краін. У гэтым месцы я жадаю сардэчна падзякаваць спадару Генадзю Сагановічу, кніга якога «Невядомая вайна 1654—1667» у свой час натхніла мяне на гэтыя дасьледаваньні.

Маю надзею, што праца сустрэнецца з зычлівым прыёмам беларускіх чытачоў. Як я зазначыў вышэй, яна датычыць фрагмэнту нашай супольнай гісторыі. Кніга напэўна выкліча шмат пытаньняў і камэнтараў. Гэта добра, бо яны заўсёды ствараюць нагоду для канструктыўнай дыскусіі, якая можа высветліць шмат яшчэ малавядомых эпізодаў нашай гісторыі. І ў гэтым ёсьць патрэба, бо вайна 1654—1667 г. паміж Рэччу Паспалітай і Расеяй надалей застаецца вельмі слаба дасьледаванай і ўвесь час шукае сваіх гісторыкаў.

Кшыштаф Касажэцкі.

Уступ

1660 год не дарма быў названы пад канец XIX ст. «спрыяльным годам» Віктарам Чэрмакам¹. З 1648 г., калі чарговае казацкае паўстаньне ва Ўкраіне ператварылася пад кіраўніцтвам Багдана Хмяльніцкага ў зьнішчальную вайну з казакамі, польска-літоўская дзяржава пачала прыкметна правальвацца ў бездань глыбокага крызысу. Ён закрануў ня толькі вайсковыя справы, але і шырэй зразумецьня ўнутраныя стасункі ў краіне. Абвастрылася напружанасьць паміж каралём Янам Казімерам і ўсё мацнейшай магнацкай апазыцыяй супраць яго. Становішча дзяржавы, змучанай безнадзейнымі змаганьнямі ва Ўкраіне, імкліва пагоршылася, калі 11 кастрычніка ў Маскве Земскі сабор вырашыў узяць пад апеку запароскіх казакоў. Гэта быў выклік, кінуты Рэчы Паспалітай усходнім суседам, які, выкарыстоўваючы яе праблемы, намерваўся адплаціць за ўсе зазнаныя з часоў Стэфана Баторага паразы і страты. Гэта азначала вайну, якая пачалася вясной 1654 г. і адразу прынесла ўжо моцна аслабленай Рэчы Паспалітай абодвух народаў цяжкія паразы, а ў наступным годзе — амаль поўную катастрофу.

1655 год быў трагічным для Рэчы Паспалітай. У дадатак да змаганьняў з Расеяй пачалася вайна са Швэцыяй. Аднак ужо апошнія дні таго году несёлі першыя прабліскі надзеі на будучыню. Распачаўся тады павольны і поўны драматызму пэрыяд выйсьця польска-літоўскай дзяржавы з палітычнага крызысу. Кульмінацыйным момантам гэтага працэсу стаў 1660 год. Тады Рэч Паспалітая скончыла зьнішчальную вайну са Швэцыяй і ўзялася за справу з Масквою і казакамі. Яна прынесла нечаканыя посьпехі ва Ўкраіне і ў Літве, здзіўляючы ня толькі шляхецкую супольнасьць Рэчы Паспалітай, але і маскоўскага цара, яго вайскаводцаў і жаўнераў, якія так моцна за некалькі гадоў прызвычаліся да лёгкіх перамогаў над заходнім суседам.

Падзеям гэтага году, але звязаным толькі зь літоўскім тэатрам, прысьвечана дадзена кніга. Тэма кампаніі 1660 г. у Літве дагэтуль не дачакалася працы ў польскай гістарыяграфіі. Польскія гісторыкі ад XIX ст., калі ўжо займаліся ваеннымі дзеяньнямі таго ж году на ўсім доўгім фронце змаганьняў Рэчы Паспалітай з Масквой, засяроджваліся перш за ўсё на змаганьнях каронных войскаў ва Ўкраіне. Гэта датычыць як згаданай працы В. Чэрмака, так і Людвіка Кубалі, які пісаў трыццаць гадоў пазьней². Ня згадваем тут пра творы, канкрэтна прысьвечаныя выключна падзеям ва Ўкраіне. Гэтыя працы, напісаныя на падставе досыць абмежаванай колькасьці крыніц, хоць і захоўваюць да сёньняшняга дня сваю навуковую каштоўнасьць, не вытрымліваюць сучаснай крытыкі. Шмат якім гіпотэзам і сьцьверджаньням гэтых гісторыкаў патрэбная грунтоўная праверка. Галоўная ўвага зьвярталася на баі ва Ўкраіне, і рабілася гэта коштам падзеяў у Літве. Таму шмат капітальных падзеяў ці акалічнасьцяў ваенных дзеяньняў абодвух бакоў на літоўскіх землях засталіся незаўважанымі або разглядаліся павярхоўна.

Пасьля зьяўленьня працы Кубалі не зьявілася шмат новага ў разуменьні гісторыі ня толькі дзеяньняў 1660 году ў Літве, але і ўсіх змаганьняў з Расеяй на гэтых землях у гады вялікай вайны 1654—1667 г. Пасьля Другой сусьветнай вайны гісторыкі засяроджваліся на дасьледаваньнях змаганьня са швэдзкім наездам, цалкам закідваючы спробы наблізіць барацьбу зь вялікім усходнім суседам. Калі ўжо неяк і закраналі гэтыя пытаньні, то гэта здаралася пры нагодзе дасьледаваньняў іншых праблемаў тагачаснай Рэчы Паспалітай,

¹ Czermak W. Szczęśliwy rok. Dzieje wojny polsko-moskiewskiej z r. 1660 // Przegląd Polski. T. 87—107 (1886—1897).

² Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski (1657—1660). Lwów, 1922. Гл. разьдзел: Wojna moskiewska i uгода cudnowska. S. 355—413.